

**TOSHKENT DAVLAT
SHARQSHUNOSLIK
UNIVERSITETI**

OGAHY IJODIY MEROSI VA SHARQ ADABIYOTIDA ADABIY AN'ANA MASALASI

RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY ANJUMANI

TO'PLAMI

www.tsuos.uz

**2022-yil
17-dekabr**

Ogahiy ijodiy merosi va Sharq adabiyotida adabiy an'ana. Respublika ilmiy-amaliy konferensiya to'plami.– Toshkent, 2022.

Ushbu ilmiy to'plamga 2022-yil 17-dekabr kuni Toshkent davlat sharqshunoslik universitetida o'tkazilgan "Ogahiy ijodiy merosi va Sharq adabiyotida adabiy an'ana" mavzuidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari jamlandi.

Mas'ul muharrir:

filologiya fanlari doktori, dotsent

D. Muhiddinova

Taqrizchilar:

filologiya fanlari doktori, professor

B. To'xliyev

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

N. Saidova

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti Xalqaro Ogahiyshunoslar Kengashining 2022-yil 14-dekabrda 4-sonli majlisi qarori bilan nashrga tavsiya etilgan.

O'ZBEK MUMTOZ ADABIYOTIDA SAYYOR SYUJET MASALASI

Mirzoyeva Y.Y., BuxDU magistranti
Ilmiy rahbar: f.f.d. Astanova G.A., BuxDU dotsenti

Annotatsiya: Jahon adabiyotshunosligida "Ming bir kecha" asarini o'rganish bir necha yuz yildan ortiq tarixga ega bo'lib, bu davr mobaynida Sharq va G'arb mamlakatlarida mazkur asarga oid yuzlab asarlar yaratildi. Natijada jahon adabiyoti durdonasi bo'lmish mazkur asarning dunyo madaniyati tarixidagi o'rni yuqori baholandi. Shu bilan birga mazkur asar o'zbek mumtoz adabiyotiga ham samarali ta'sir ko'rsatgan.

Ushbu ilmiy maqolada mazkur nodir asarning ayrim lavhalari sayyor syujet sifatida o'zbek mumtoz adabiyotida namoyon bo'lganligi tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: "Ming bir kecha", mumtoz adabiyot, sharq adabiyoti, sayyor syujet.

Аннотация: изучение произведения "тысяча и одна ночь" в мировом литературоведении имеет более чем столетнюю историю, в течение которой в странах Востока и Запада были созданы сотни произведений, посвященных этому произведению. В результате была высоко оценена роль этого шедевра мировой литературы в истории мировой культуры. В то же время это произведение оказало плодотворное влияние на узбекскую классическую литературу.

В этой научной статье анализируется, как некоторые фрагменты этого редкого произведения появились в узбекской классической литературе как странствующие сюжеты.

Ключевые слова: "тысяча и одна ночь", классическая литература, Восточная литература, странствующий сюжет.

Abstract: the study of the work "one thousand and One Nights" in world literary criticism has more than one hundred years of history, during which hundreds of works related to this work were created in the countries of the East and West. As a result, the role of this work as a masterpiece of World Literature in the history of world culture was highly appreciated. At the same time, this work effectively influenced Uzbek classical literature.

This scientific article analyzes the fact that some of the footage of this rare work is shown in Uzbek classical literature as a traveling plot.

Keywords: «A Thousand and One Nights», classical literature, Oriental literature, a traveling plot.

"Ming bir kecha" asarida Shahrizoda tilidan so'zlangan rivoyatlar, afsona va qissalarda aslida tarixiy voqelik xalq taxayyuloti, orzu - o'ylari, ezgu ishlari bilan uyg'unlashib ketib, bir badiiy umumlashma hosil qilgan. Sharqona odob-axloq, donishmandlik, diniy qarashlar urf-odatga aylangan an'ana va qadriyatlar ularda o'zining yaqqol ifodasini topgan. Bir so'z bilan aytganda, ibratli o'tmish yodnomalari qomusiy bir tarzda keng ko'lam kasb etgan.

"Ming bir kecha" asari nafaqat G'arb adiblari ijodiga, balki o'zbek mumtoz adiblari ijodiga ham samarali ta'sir ko'rsatdi. Zero, arab va fors tilini bilgan ziyolilar uni asl nusxalarida o'qiganlar. Chunonchi, Rabg'uziyning "Qisasul anbiyo" asari ayrim lavhalari "Ming bir kecha" asarining ba'zi lavhalariga o'xshab ketsa, Poshshoxo'janing

“Miftoxul-adl” asari Sharq hikoyachiligi an’analarini o’zida aks ettiradi. Yoki Majlisiyning “Qissai Sayfulmuluk” asari bevosita “Ming bir kecha” syujeti asosida yaratilgan doston hisoblanadi.

“Ming bir kecha” asarida islomning paydo bo’lishidan oldin o’tgan payg’ambarlar hayoti, islom tarqalishidan keyingi davr tarixiy voqea-hodisalari, xulafoi roshidin hayotlari, Umaviylar va Abbosiylar xalifaligi bilan bog’liq hikoyatlar ko’p. Shu kabi Allohga taqvo uchun intilgan so’fiylar, zohid va obidlar obrazlari ham namoyon bo’ladi. Jumladan, Shahrizoda tilga olgan quyidagi voqeani eslaylik. “Baliqchi bilan dev hikoyati”da [1;41] Alloh amriga va uning payg’ambari hazrati Sulaymonga itoat etmagan bir dahshatli jin duo-afsun bilan kichik mis ko’zaga tiqilib, og’zi qo’rg’oshinda kavsharlab abadiy berkitib qo’yilgani, 1800 yildan so’ng bir kambag’al baliqchi dengizga to’r tashlab, uni tutib olgani tasvirlanadi. Biroq “Ming bir kecha”da afsun qilinib, mis ko’zaga qamab, dengiz tubiga tashlangan jin-devning qaysi gunohlari uchun bunday og’ir jazoga uchrashining sabablari batafsil aytilmaydi.

Allohga va uning payg’ambariga itoat etmagani uchun jazoga mustahiq etilgan mana shu jin qismati ko’pgina muqaddas tafsir kitoblarida, shuningdek, Nosiruddin Rabg’uziyning “Qisasi Rabg’uziy” asarida ham keltiriladi. Zero, o’zbek mumtoz nasrining ajoyib namunalaridan biri Nosiruddin Rabg’uziyning mazkur asari og’zaki ijod bilan yozma adabiyotning barcha unsurlarini o’zida aks ettirgan nodir yodgorliklardan biri hisoblanadi. Buning birgina dalili sifatida Rabg’uziy qissasida yuqorida tilga olingan dev qismati voqeasi ancha mufassal va to’liq hikoya qilinganini ko’rish mumkin.

Darvoqe, Qur’oni karimda Sulaymon payg’ambariga (a.s.) berilgan kuch-qudrat va mo’jizalar haqida quyidagicha oyatlar mavjud. Jumladan, Naml surasi 12-17-oyatlarda keladi: “Qasamki, Biz Dovud va Sulaymonga bilim (zakovat) ato etdik va ular “Bizlarni ko’p mo’min bandalaridan afzal qilib qo’ygan zot – Allohga hamdu sanolar bo’lsin” dedilar. Sulaymon (payg’ambarlik va ilmida) Dovudga voris bo’ldi va aytdi: “Ey, odamlar, bizga qushlarning (va boshqa jonivorlarning) tili bildirilgan hamda barcha narsalardan (boylik, davlat, hashamat va haq) berildi. Albatta bu ochiq fazlu marhamatning o’zidir”. Sulaymon (amri bilan jinlar, inslar va qushlardan bo’lgan lashkarlari to’planib, saf tortib turdilar... “[2;198]

Rabg’uziy tafsirlashicha, Sulaymon payg’ambar (a.s.) xo’rozga sajda qiladigan yurt podshohi jodugar Akiz Malik ibn Morix lashkarlariga qarshi jang boshlaydi, ammo uni engolmaydi. Shundan so’ng Sulaymon (a.s.) yuz minglab arslon, yo’lbars, qoplon, bo’rilarni jangga soladi. Bular ham jodugar qo’shinini engolmaydilar. So’ng qushlar dushmanga tashlanib, ularning yuz-ko’zlarini cho’qib tashladilar. Bular ham enga bilmaydilar. So’ng, dev-parilar jangga aralashgach, yov engiladi. Jodugar podshoh o’ldiriladi, uning Kuna ismli go’zal qiziga hazrat Sulaymon (a.s.) uylanadi.

Hazrat Sulaymon (a.s.) bir muddat Alloh yodini unutgani uchun Haqiq dev uning ismi a’zam yozilgan sehrli qudrat uzugini o’g’irlab, saltanatini tortib oladi. Xullas, yana chindan ajoyib-g’aroyib voqealardan so’ng hazrati Sulaymon (a.s.) o’zini kamtarinlikka, siniqlikka o’rgatgach, uning duosi Alloh dargohida qabul bo’lib, uzugi va saltanati unga qaytariladi. Shunda payg’ambar Sulaymon (a.s.) Haqiq devni mis ko’za ichiga zanjirlab, dengiz ostiga tashlaydi [3;45].

“Ming bir kecha” hikoyatida baliqchi mis ko’zani to’rga ilintirib, uni bozorga olib borib, arzon bahoga sotmoqchi bo’ladi. Ammo sotishdan avval, ichida ne borligini bilish

uchun uning duo yozilgan qo'rg'oshin kavsharini buzib, ochib yuboradi. Jin tashqariga osmon bo'yli bo'lib chiqib, baliqchini o'ldirishga qasd qiladi. Baliqchi bunga qarshi bir hikoya aytib beradi. ("Yunon shoh, vazir, hakimi Ro'yon" hikoyasi) [1;46]. Jin unga qarshi hikoya aytadi. Baliqchi boshqa ertak-hikoyat bilan fikrini isbotlaydi, jin ham boshqa bir rivoyatni aytib o'zi haqligini dalillaydi.

Jin va parilar obrazi toifasini tadqiqotchi Z.Shukurova "«Qisasi Rabg'uziy»dagi bir obraz genezisi" maqolasida mazkur asar "hikoyat"ida tasvirlangan pari obrazining o'ziga xos qiyofalarini umumlashtirib quyidagicha tasniflaydi: "1. Antropomorf. 2. Zoomorf. Antropomorf parilar inson qiyofasida aks etib, ulardek hayot kechiradi. Parilarning antropomorf shaklidagi ko'rinishi faol bo'lib, asosan, dostonlarda uchraydi. Zoomorf tipidagi parilar turli jonivor, parrandalar ko'rinishida bo'lib, xohlagan paytda insoniy qiyofadan qush yoki hayvonlarga aylanishi ularning asosiy hamda o'ziga xos funksiyasi hisoblanadi"[4].

Shunga ko'ra ikkala asarda ham antropomorf va zoomorf tipidagi jin va parilar obrazi juda ko'p uchraydi va ular asar syujetiga juda katta ta'sir ko'rsatadilar.

"Ming bir kecha"dagi mazkur hikoyatda gavdalantirilgan baliqchi va jin obrazida qo'yilgan maqsad asosan jin bilan inson toifalari munosabatini kitobxon yoki ertak tinglovchiga qiziqarli tarzda etkazish bo'lsa, "Qisasi Rabg'uziy"da tasvirlangan lavhalar xalqimizning turmush tarzini, dunyoqarashini, rang-barang urf-odatini, etnik xususiyatlarini aks ettirishda demonologik obrazlar, g'ayrioddiy lavhalarni paydo etib, asarning badiiy - estetik funksiyasini kengaytirishga, shu bilan birga Qur'oni karim oyatlari orqali jin va parilar Alloh maxluqotlaridan biri ekanligini kitobxoniga etkazishga xizmat qilgan.

Boshqa bir hikoyatga nazar solsak. "Ming bir kecha"dagi pand-nasihat yo'nalishidagi rivoyat va hikoyatlariga o'xshab ketadigan yana bir mumtoz asar bu Poshshoxo'ja[5]ning "Miftoxul-adl" kitobidir. Poshshoxo'ja Shayboniyxonning o'g'li Temur Sultonga atab "Miftoh ul-adl" ("Adolat kaliti", 1508 – 1510) asarini yaratgan. Bu asarda axloqiy-didaktik xususiyatga ega bo'lgan fikrlarni sharhlash uchun mashhur podshohlar haqidagi turli hikoyat va masallar keltirilgan. Ularda davlatni boshqarish, raiyat bilan munosabat masalalari, insofli va adolatli podshoh obrazi tasvirlangan [6].

Asar 15 bobdan iborat bo'lib, dastlab nazariy-didaktik xarakterga ega bo'lgan tezislar, so'ngra ularni tasdiqlash uchun turli masallar, hikoyalar keltiriladi. Muallifning yozishicha: "Bobi avval — olimlarning bayonin qilur. Ikkinchi bob — odil sultonlar bayonin qilur. Uchinchi bob — zolimlarning bayonin qilur. To'rtinchi bob — sultonlarga mute' bo'lmoqlik bayonin qilur...[7;12]" va hokazo davom etadi. Bu asar yagona syujetga ega bo'lmay, hikoyalar, masallar to'plami shaklidir. "Ming bir kecha"dan yana bir farqli jihati unda qoliplash tuzilishidan foydalanilmagan. Shuni ham aytish kerakki, bundagi masallarning ko'pi qaytadan ishlangan fol'klor asarlaridir. Unda haqiqatan ham ijobiy, ilg'or g'oyalarni tashuvchi hikoyalar ko'pdir. Asarda hayotbaxsh optimistik xarakterdagi hikoya va masallar anchagina. Bular kishilarni hayotni sevishga, hayot masalalari bilan shug'ullanishga, insonning baxti uchun xizmat qilishga, yaxshi turmushga chaqiradiki, ular mavjud hokim – yovuzlikni va zulmni tugatishni taqozo qiladi. Luqmoni hakim, Iskandar Zulqarnayn, No'shiravon (Anushirvon), Mahmud G'aznaviy kabi tarixiy shaxslar ishtirokidagi ibratli hikoyatlar yuqorida keltirilgan fikrlar isbotidir.

Asarning 756 – 778 kechalarini o‘z ichiga olgan “Sayfulmuluk qissasi”[8;133] hikoyatiga diqqat qilsak, unda Sayfulmulukning Badiatuljamolga bo‘lgan sevgisi va unga erishish yo‘lida chekkan zahmatlari hikoya qilinadi. Hikoyani o‘qish jarayonida kitobxon Sulaymon payg‘ambar alayhi salom davri voqealarini ko‘z o‘ngiga gavdalandiradi. Chunki payg‘ambarlar qissalaridan ma‘lumki, Sulaymon (a.s)ga Alloh o‘z inoyati bilan jin va parilarni unga bo‘ysundirgan edi. Hikoyatdagi voqea- hodisalar ana shu holatga chambarchas bog‘langan. Misr podshohining yakka-yu yagona o‘g‘li – Sayfulmuluk o‘z mahbusasi – jinlar toifasiga mansub Badiatuljamol vasliga erishish uchun uni izlab yo‘lga otlanadi. Yonida otasi vazirining o‘g‘li – So‘id unga hamroh. Ikkisi qizni izlash asnosida ko‘pgina sarguzashtlarni boshdan kechirishadi. Jarayonda ular ko‘pgina devlar, parilar, odamxo‘rlar, yaxshi va yomon toifasidagi jinlar bilan to‘qnash kelishadi. Hikoyat oxirida Sayfulmuluk ko‘pgina qiyinchiliklardan so‘ng qizni topadi va unga uylanishga muyassar bo‘ladi. Hikoyat g‘oyasi ma‘lum – hamisha yaxshilik yomonlik ustidan g‘alaba qozonadi, muhabbat qarshisida shohu-gado barobar. Maqsad sari olg‘a intilish. Biroq kitobxon mazkur hikoyat lavhalari g‘oyasining barchasiga har doim ham qo‘shilavermaydi. Ayniqsa, insonning jinlar toifasiga bo‘lgan muhabbatiga shubha bilan qarashi aniq. Bunga esa, “Ming bir kecha” ijodkorlari bu erda kitobxonning hikoyat davomini eshitishga bo‘lgan qiziqishini bir xilda ushlab turish uchun o‘ylab topilgan uslub, deb baho berish mumkin.

Mazkur hikoyatni bejiz yodga olmadik, chunki Majlisiyning “Qissai Sayfulmuluk” dostoni “Ming bir kecha” asaridagi aynan mana shu hikoyatni bayon etadi.

Ma‘lumki, XV asr oxiri XVI asrning birinchi yarmida Xorazmda tug‘ilib Hirotda vafot etgan Majlisiy[8] ning “Qissai Sayfulmuluk” ishqiy - sarguzasht dostoni bizgacha etib kelgan. Bu doston 4000 misradan iborat bo‘lib masnaviy shaklida bitilgan. Tuzilishi jihatidan qissa ichida qissa shaklida yozilgan fol’klor shaklidagi asar hisoblanadi. E’tibor bersak, Majlisiyning “Qissai Sayfulmuluk” dostonida Misr shohi Osimning yolg‘iz o‘g‘li Sayfulmulukning Fatina mamlakati shohi Shohbol qizi Badi ul-Jamolga g‘oyibona sevgisi va unga erishish yo‘lidagi sarguzashtlari bayon etilgan. Hattoki, doston qahramonlari nomi ham “Ming bir kecha” asari “Sayfulmuluk qissasi” qahramonlari nomi bilan bir xil[9;34]. Dostonni o‘qish davomida muallifning “Ming bir kecha”dagi hikoyatni hech o‘zgarishsiz masnaviy tuzilishida bir ipga tizganligini kuzatish mumkin[10].

Sharq hikoyachiligi usulida asar yozishlik, xususan, “Ming bir kecha” asari motiivlari ta’sirida ijod qilish mumtoz adabiyotimiz vakillari asarlarida ko‘rinishini kuzatarkanmiz, mumtoz adabiyot namoyondalari “Ming bir kecha” asaridagi kitobxoniga ma‘qul va manzur syujetga ega bo‘lgan hikoyatlarni o‘z ijodlarida yirik bir asarga aylantirib, undagi g‘oyalarga chuqur mazmun kasb ettirib xalqqa taqdim etishgan. Natijada, mumtoz adabiyotimizda mislsiz o‘lmas asarlar paydo bo‘lgan.

Adabiyotlar:

1. Ming bir kecha. Arab ertaklari. /S.Mutallibov tarj. – T.: O‘zdavnashr, 1959. 8 jildlik. J. 1. – B. 41.
2. Qur‘oni karim. /Alouddin Mansur tarj. – T.: SHarq YUluzi, 1992. Naml surasi. 12-17- oyatlar.
3. Rabg‘uziy N. Qisasi Rabg‘uziy. – T.: YOzuvchi, 1992. 1-2-kitoblar. K. 2. – B.45.

4. <https://saviya.uz/ijod/adabiyotshunoslik/qisasi-rabguziy-dagi-bir-obraz-genezisi/>
5. <https://ziyouz.uz/ozbek-sheriyati/ozbek-mumtoz-sheriyati/poshshoxoja/>
6. Poshshoxo'ja. Miftohul-adl" va "Gulzor"dan. / Nashrga tayyorlovchi V.Zohidov, S.G'anieva. – T.: O'zSSR Davlat badiiy adabiyot nashriyoti, 1962. – B. 12.
7. Ming bir kecha.Arab ertaklari./ A. Rasulov tarjimasi. – T.: O'zadabiynashr, 1963. 8 j. J. 7. – 133 b.
8. Majlisiy. Qissai Sayfulmuluk. – T., 1959.
9. Majlisiy. Qissai Sayfulmuluk. –O'zR FASHI. № 3425, № 8205. – 34 b.
10. <https://qomus.info/>